

К. Р. Головачева

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Художній концепт як об'єкт наукового дослідження

Головачева К. Р. Художній концепт як об'єкт наукового дослідження. Стаття окреслює поняття когнітивної лінгвістики, мовної картини світу письменника, ідіостилю, а також концепту як основного об'єкта вивчення лінгвоконцептології та художнього концепту як його різновиду, спираючись на основні дослідження мовознавців у цій галузі. Поняття художнього концепту розглядається як лінгвокогнітивне утворення свідомості письменника, індивідуально-авторське осмислення сутності предметів і явищ. Як приклад використовуються образи церков у романах Павла Загребельного «Диво» та Олеса Гончара «Собор».

Ключові слова: *концепт, художній концепт, когнітивна лінгвістика, ідіостиль.*

Головачева Е. Р. Художественный концепт как объект научного исследования. Статья определяет понятие когнитивной лингвистики, языковой картины мира писателя, идиостиля, а также концепта как основного объекта изучения лингвоконцептологии и художественного концепта как его разновидности, опираясь на основные исследования языковедов в этой области. Понятие художественного концепта рассматривается как лингвокогнитивное образование сознания писателя, индивидуально-авторское осмысление сущности предметов и явлений. Как пример используются образы церквей в романах Павла Загребельного «Диво» и Олеса Гончара «Собор».

Ключевые слова: *концепт, художественный концепт, когнитивная лингвистика, идиостиль.*

Golovacheva K. R. Art concept as an object of scientific research. The article describes the concept of cognitive linguistics, language picture of the world of the writer, idiostyle, and concept as the main object of study of linguistic conceptology and art concept as its type, based on the basic research of linguists in this field. Art concept is considered as a cognitive linguistic creation of the writer's consciousness, the author's understanding of the individual nature of objects and phenomena. Images of churches in the novels of Paulo Zahrebelny "Dyvo" and Oles Gonchar "Sobor" are used as an example.

Key words: *concept, art concept, cognitive linguistics, idiostyle.*

За останні десятиліття в українському мовознавстві стрімко розвивається новий напрям — когнітивна лінгвістика, метою якої є розкриття когнітивних процесів, на основі яких відбувається продукування, сприйняття та інтерпретація тексту. Вона не зосереджується лише на самому текстові та на внутрішніх закономірностях його побудови, а прагне синтезу когнітивних, пізнавальних, комунікативно-діяльнісних сторін буття, вивчення функціонування мови разом з її носієм [12:17].

Когнітивна лінгвістика — мовознавчий напрям, у якому функціонування мови розглядається як різновид пізнавальної діяльності, а когнітивні механізми та структури людської свідомості досліджуються через мовні явища. Предметом когнітивної лінгвістики є проблема ролі мови у здійсненні процесів пізнання й осмислення світу, у проведенні процесів його членування та оформлення у вигляді понять, закріплених мовними знаками, проблема співвідношення концептуа-

льних систем із мовними, наукової та звичайної картин світу з мовною [6: 21].

Характерною рисою когнітивної лінгвістики є відхід від традиційного погляду на тропи, що особливо активно функціонують у мові художньої літератури, як на суто мовне явище. У межах цього підходу вони розглядаються як спосіб вивчення когніції.

Лінгвоконцептологічний напрям мовознавчих досліджень, зародження якого дослідники датують кінцем ХХ (90-ті роки) — початком ХХІ ст., виник у контексті функціоналізму, що прийшов на зміну структуралізму та генеративізму, зокрема на межі взаємодії когнітивної та антропоцентричної наукових парадигм, як переорієнтація мовознавців із об'єктів (мовних одиниць або явищ) на суб'єкт пізнання — людину. Його формування спричинило зосередження уваги на проблемі «мова і мислення» — «мислення і мова» в різному її трактуванні [7].

Операційною одиницею наукового інструментарію когнітивної лінгвістики є **кон-**

цент. У теорії концепту виокремлюються декілька основних підходів до його розуміння: *етнічний* (Д. Лихачов, О. Кубрякова, О. Городецька); *культурологічний* (Ю. Степанов, Е. Бенвеніст); *соціо-психо-культурний* (Ю. Апресян); *лінгвокультурний* (А. Вежбицька, В. Карасик); *психолінгвістичний* (В. Красних, Р. Фрумкіна); *семантичний* (М. Алефіренко, Н. Арутюнова) тощо [див.: 12].

Так, С. Аскольдов, один із засновників учення про концепт, визначає його як «мисленнєве утворення, яке заміщує нам у процесі думання неозначену множинність предметів того самого роду» [2: 268]. Він виділяє пізнавальні (у галузі науки) та художні (у галузі мистецтва) різновиди концептів. Уважаємо за необхідне навести відповідне розмежування повністю:

Пізнавальний концепт	Художній концепт
1. Концепт суспільний.	1. Концепт індивідуальний.
2. Психологічно простий.	2. Психологічно складний.
3. Не домішуються почуття, бажання, взагалі щось ірраціональне.	3. Це комплекс почуттів, бажань, ірраціонального.
4. Стосується множинної предметності, ідеальної або реальної.	4. Не завжди стосується множинної предметності.
5. Неозначені можливості підпорядковані законам логіки або вимозі відповідності до реальної дійсності.	5. Наявний зв'язок елементів, скерований на прагматику художньої асоціативності.
6. Скерований на конкретні уявлення, що є складниками його логічного «родового» обсягу.	6. Тяжіє до потенційних образів і скерований на них. Вільний від рамок логічного визначення.
7. Виконує номінативну або дефінітивну функцію. Не має ніякої (або малу) внутрішньої спорідненості зі своїми внутрішніми смислами.	7. Це символи, які мають внутрішній органічний зв'язок зі своїми значеннями.

[Наводимо за: 18:58]

Розвиваючи думку С. Аскольдова, Ю. Степанов розглядає концепт як ментальне утворення, «згусток культури у свідомості людини» [17:40].

В. Карасик характеризує концепти як ментальні утворення, що типізують фрагменти досвіду і зберігаються в пам'яті людини [10:59]. О. Южакова подає розуміння концепту А. Бабушкіним як будь-якої дискретної одиниці колективної свідомості, яка відобра-

жає предмет реального або ідеального світу, що збережена в національній пам'яті носіями мови у вигляді пізнаного, вербально позначеного субстрату [18: 58].

О. Кубрякова [13] дотримується погляду на концепт як певний окремий смисл, ідею, оперативну одиницю, що є в нашій свідомості, як цілком самостійну і чітко відокремлену від інших сутність.

На думку О. Кагановської, «концепт становить собою двоїсту сутність, що інтегрує мовленнєвий і розумовий плани. Мовленнєвий план текстового концепту є виявом його вербального характеру, й у такому разі концепт постає як реальність, що віддзеркалена у свідомості не безпосередньо, а через мову. У розумовому плані текстовий концепт розглядається як образ, у якому втілено певні культурно-зумовлені уявлення мовців про навколишній світ» [9].

К. Голобородько висловлює думку про концепт як сферичну будову, що характеризується багатошаровістю. Концепт — лінгвоментальне явище, що узагальнює досвід і знання людини, відображає потенційні ресурси свідомості та репрезентує концептуальну картину світу особистості в авторському мовленні. Він є своєрідним посередником між словом і дійсністю, що зберігається у семантичній пам'яті людини та формує її концептуальну картину світу [5:8].

Концептуальна картина світу визначається як інформаційна система, що складається зі знань, уявлень, вірувань, та є результатом пізнання людиною оточуючого світу, інтерпретації, позначення й утримання в свідомості його властивостей у вигляді певної сітки понять, структурованої як концептуальні сферолокуси. Сприйняття світу і предметів довкілля відбувається у вигляді цілісних образів [12:12].

Різні підходи до визначення концепту, його параметрів та етапів формування слугували підставою для створення відповідних типологій концептів, що значною мірою зорієнтовані на мовні засоби їх репрезентації. Так, за концепцією М. Болдирева, у процесі формування типології вербалізованих концептів виокремлюються конкретно-чуттєвий образ, схема, поняття, прототип, пропозиційна структура, фрейм, сценарій, гештальт [3:28]. М. Алефіренко [1] пропонує розрізняти концепт-образ, концепт-схему, концепт-поняття, гештальт, фрейм, концепт-сценарій (скрипт), концепт-символ, а також пізнавальні та художні концепти.

Значну популярність здобула класифікація лінгвокультурних концептів А. Бабушкі-

на, що базується на семантико-структурному принципі. У даному випадку концепти поділяються на лексичні та фразеологічні.

Концепти, репрезентовані значенням окремого слова, називаються *лексичними*; концепти, що передаються значенням фразеологічних єдностей, — *фразеологічними* [По-даємо за: 12].

Серед лексичних концептів А. Карпенко виділяє:

- розумові картинки (ромашка, півень, смерть, диявол);
- концепти-схеми — слова з «просторовим» значенням (річка, дорога, дерево);
- концепти-гіпероніми, що відображають гіпо-гіперонімічні зв'язки в лексиці (взуття: туфлі, черевики, сандалі);
- концепти-фрейми — співвідносяться з певною ситуацією (базар, лікарня, музей);
- концепти-сценарії — реалізують у собі ідею розвитку (бійка, лекція);
- концепти-інсайти — містять інформацію про структуру, функції предмета (парасолька, барабан, ножиці);
- калейдоскопічні концепти — представляють концепти абстрактних імен соціальної спрямованості (борг, порядність, совість) [11].

До наявної класифікації А. Бабушкіна М. Болдирев додає граматичні концепти — знаходять своє відображення у граматичних формах, категоріях, синтаксичних конструкціях. Відповідні концепти виникають унаслідок узагальнення інформації про мовні об'єкти, їх властивості та вживання, а також про те, як зв'язки і відношення між мовними об'єктами відображають зв'язки між реаліями навколишнього середовища.

Структура граматичних концептів включає певну когнітивну основу, зміст граматичних форм або граматичні смисли, загальні мовні поняття, відомості про історичні процеси [3:46–48].

Різні визначення дозволяють виділити такі інваріантні ознаки концепту: 1) мінімальна одиниця людського досвіду в його ідеальному уявленні, яка вербалізується за допомогою слова і має польову структуру; 2) основна одиниця обробки, зберігання та передачі знань, яка має рухливі межі і конкретні функції; 4) соціальність, обумовленість асоціативного поля прагматикою; 5) основний осередок культури [4]. 3-поміж цих ознак саме остання є найважливішою для художнього концепту.

Уперше термін «художній концепт» був запропонований С. Аскольдовим у 1928 році.

Художній концепт характеризується потенційною природою, він «не є образ, а якщо і містить його, то випадково і частково. Але він безперечно тяжіє, насамперед, саме до потенційних образів <...>» [2:273]. Із цієї точки зору художній концепт розкривається як «позначена можливість», символічна проєкція, символ, знак, потенційно і динамічно направлений на сферу заміщення.

Художній концепт — образний і символічний. Він містить у собі невизначеність можливостей, зв'язок між його елементами пов'язаний не з потенційною відповідністю реальній дійсності або законам логіки. Його складники підпорядковуються особливій прагматиці — художній асоціативності [2:273–274].

У сучасних дослідженнях художній концепт визначають як складне ментальне утворення, що належить індивідуальній свідомості і психоментальній сфері певної етнокультурної спільноти, як універсальний художній досвід, зафіксований у культурній пам'яті і здатний виступати фрагментом і будівельним матеріалом під час формування нових художніх смислів; як одиницю свідомості письменника, яка отримує свою репрезентацію у художньому творі чи сукупності творів і виражає індивідуально-авторське осмислення сутності предметів і явищ.

Концепт як одиниця ідіостилю розуміється як семантичний або метафоричний архетип, тобто стійка поетична формула. При такому підході важливими є «модельність» когнітивних механізмів виникнення художніх метафор; часова й текстова стійкість вираження глибинних смислів у інваріантних формах [8].

Художні концепти розглядаються в аспекті їх динаміки в ідіостилі письменника, способів вербалізації в художньому творі.

Як лінгвокогнітивні утворення авторської свідомості, в яких відбивається концепція автора, зумовлена його світосприйняттям, вони є інструментом, що дозволяє розглянути в єдності художній світ твору і національний світ культурно-етнічної спільноти [16:7–8].

Розрізняють інваріантні та індивідуальні концепти, оскільки суб'єкт є водночас представником певного етносу і індивідом. Індивідуальний концепт, або ідіоконцепт, може бути нульовим при його відсутності в особистості, загальним (знання в загальних речах), еталонним, специфікованим, енцикло-

педичним (за наявності глибоких професійних, наукових знань), парадоксальним (у випадку виникнення нестандартних, у тому числі хибних, суджень про об'єкт) і, нарешті, образно-художнім, представленим у творчій свідомості поета, художника, письменника, музиканта тощо [15:127–128].

Концепт як одиниця ідіостилію письменника займає чільне місце у створенні мовної особистості автора та мовної картини світу Павла Загребельного. Його твори охоплюють широкий проміжок часу: від давнини до сьогодення. Серед них чільне місце займає цикл романів про Київську Русь, з яких визначним є «Диво». Тут концептуальною є вже назва, а весь твір є втіленням відповідного концепту. Софія Київська засвідчує здатність людини створювати дивовижні речі. Її велична архітектурна будова налаштовує на небуденне, творче начало в людині.

За предметною сутністю цей образ є спільним із символом собору в однойменному романі Олеся Гончара. Обидва пов'язують

між собою декілька поколінь, розповідаючи про минуле, але кожен автор зробив свої акценти: собор О. Гончара — це святість, доброчестя, спрямованість на добрі вчинки. Творець у нього не відіграє великої ролі, творче начало відходить на другий план на відміну від Софії Київської у «Диві» П. Загребельного, що є втіленням мистецтва народу у віках. Головний конфлікт роману Загребельного — протистояння митця і влади, всупереч/завдяки котрій він створює своє «диво» [14]. Творче начало тут виходить на перший план.

Спорідненими за ідейно-тематичним спрямуванням та художнім змістом є також два інші романи П. Загребельного про Київську Русь — «Первоміст» та «Смерть у Києві», що разом з «Дивом» становлять триптих. Концепти цих творів дають змогу пізнати художній мовосвіт, особливості ідіостилію автора та можуть бути матеріалом спеціального дослідження.

Література

1. Алефиренко Н. Ф. Спорные проблемы семантики / Н. Ф. Алефиренко. — М. : Гнозис, 2005. — 326 с.
2. Аскольдов С. А. Концепт и слово / С. А. Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к теории текста : антология / под общ. ред. В. П. Нерознака. — М. : Academia, 1997. — С. 267–279.
3. Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии / Н. Н. Болдырев. — Тамбов : ТГУ, 2001. — 123 с.
4. Гайдук Г. В. Концепт як базове поняття когнітивної лінгвістики [Електронний ресурс] / Гайдук Г. В. — Режим доступу : http://www.rusnauka.com/27_SSN_2012/Philologia/3_117439.doc.htm.
5. Голобородько К. Ю. Концептосфера мовотворчості Олександра Олеся : автореф. дис. д-ра філол. наук : 10.02.01 / К. Ю. Голобородько; НАН України, Ін-т укр. мови. — К., 2011. — 36 с.
6. Заніздра Н. О. Напрями сучасного мовознавства / Н. О. Заніздра // Вісник КДПУ імені Михайла Остроградського. — 2008. — Випуск 2 (49). Частина 1. — С. 21–24.
7. Іващенко В. Л. Лінгвоконцептологія і термінознавство (аналітичний огляд) [Електронний ресурс] / Іващенко В. Л. // Мовні і концептуальні картини світу: Зб. наук. пр. : У 2 ч. — К. : Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2009. — Вип. 26. — Ч. 1. — С. 382–388. — Режим доступу: <http://term-in.org/goods/15-1-1-1/category/36/>
8. Ізотова Н. Типологія концептів у сучасних лінгвістичних дослідженнях / Н. Ізотова [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://izostyle.com/iz/типология-концептив-у-сучасних-лінгв/>
9. Кагановська О. М. Текстові концепти художньої прози: когнітивна та комунікативна динаміка (на матеріалі французької романістики середини ХХ сторіччя): автореф. дис. д-ра філол. наук : 10.02.05 [Електронний ресурс] / Київський нац. лінгв. ун-т. — К., 2003. — 32 с. — Режим доступу: <http://disser.com.ua/contents/6251.html>
10. Карасик В. И. Этноспецифические концепты / В. И. Карасик. // Введение в когнитивную лингвистику. — Кемерово : Комплекс «Графика», 2004. — С. 59–101.
11. Карпенко, А. В. Концепт у сучасних лінгво-когнітивних дослідженнях : підходи до визначення та типологія [Електронний ресурс] / А. В. Карпенко. — Режим доступу: <http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/25391/1/Karpenko.pdf>
12. Ковбасюк Л. А. Сучасні лінгвістичні теорії: лекційні, практичні, самостійні модулі та тести : навч.-метод. посіб. / Л. А. Ковбасюк, Н. В. Романова. — Херсон : Вид-во ХДУ, 2008. — 96 с.

13. Кубрякова Е. С. Язык и знание : На пути получения знаний о языке : части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в осознании мира / Е. С. Кубрякова. — М. : Языки славянской культуры, 2004. — 555 с.

14. Назаренко М. Деконструкція собору (До проблеми топіки радянської літератури 1960-х рр. [Електронний ресурс] // Літературознавчі студії. — Вип. 6. — К.: ВПЦ «Київський Університет», 2004. — С. 145–151. — Режим доступу: <http://nevmenandr.net/nazarenko/gonchar.php>

15. Селиванова Е. А. Когнитивная ономазиология / Е. А. Селиванова. — К. : Фитосоциоцентр, 2000. — 248 с.

16. Скідан О. Г. Когнітивний підхід до стилістичного аналізу англомовного художнього тексту. Методичні вказівки до самостійних та семінарських занять з дисципліни “Стилістика англійської мови” для студентів IV курсу спеціальності 7.030507 “Переклад” денної форми навчання / О. Г. Скідан. — Севастополь : Изд-во СевНТУ, 2010. — 70 с.

17. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследований / Ю. С. Степанов. — М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. — 824 с.

18. Южакова О. Концепт як головна одиниця когнітивної лінгвістики в аналізі терміносистем (на матеріалі термінології холодильної техніки) / О. Южакова // Вісн. нац. ун-ту «Львів. політехніка». — 2010. — № 675. — С. 57–64.